

تقریر شیخ صفی الدین اردبیلی در دوره صفویان

(کارکرد سیاسی، اجتماعی و مذهبی)

مریم لطفی

تقدیم به شهدای جنگ چالدران

سرشناسه	: لطفی، مریم، ۱۳۵۵
عنوان و نام پدیدآور	: بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی (کارکرد سیاسی، اجتماعی و مذهبی) / تألیف مریم لطفی: دبیر مجموعه رحیم نیکبخت میرکوهی.
مشخصات نشر	: تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۲۰۷ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۷۰-۲۸-۲
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی
موضوع	: ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۱۲۸ق.
موضوع	: Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736
موضوع	: اردبیل (استان) -- آثار تاریخی
موضوع	: Ardabil (Iran: Province) -- Antiquities
شناسه افزوده	: نیکبخت، رحیم، ۱۳۵۰، دبیر
رده بندی کنگره	: ۲۰۷۲DSR ۱۳۹۵ ۱۲۴۶/۲
	: [NK۱۴۷۲/الف۱۴]
رده رده دیویی	: ۹۵۵۲/۲۱۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۳۸۰۵۸

انتشارات مشور سمیر

تفحص شیخ صفی الدین اردبیلی (کارکرد سیاسی، اجتماعی و مذهبی)

مجموعه: تاریخ و فرهنگ آذربایجان ۷/

تألیف: مریم لطفی

دبیر مجموعه: رحیم نیکبخت میرکوهی

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول-۹۵

قیمت: ۲۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۷۰-۲۸-۴

حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات مشور سمیر www.manshoorsamir.ir تماس: ۰۲۳۶۱۷۷۷۱۱۱-۶۶۹۴۶۶۵۶

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آن‌ها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

۹	یادداشت دبیر مجموعه
۱۱	پیشگفتار
۱۱	مقدمه

فصل اول:

۲۹	زمینه‌ها
۳۱	۱- نگاهی به زمینه‌های قدرت‌گیری صفویان
۳۱	۲- نفوذ و گسترش تشیع در ایران
۳۴	۳- نگاه بر شکاف‌های فکری و گسترش تصوف
۳۷	۴- پیوند تصوف با تاریخ
۴۰	۵- آناتولی و پیوند تصوف و تشیع در آن به عنوان تأمین‌کننده نیروهای نظامی طریقت صفوی
۴۳	ب) اردبیل و طریقت صفری
۴۳	۱- اردبیل
۴۶	۲- شیخ صفی‌الدین اردبیلی
۵۲	۳- بنای بقعه
۶۱	۴- طایفه شیخاوند

فصل دوم:

۶۳	کارکرد سیاسی بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی
۶۵	الف- کارکردهای بقعه شیخ صفی پیش از تأسیس حکومت صفوی
۶۶	۱- کارکردهای خانقاه از شیخ صفی تا جنید
۷۰	۲- از زمان شیخ جنید تا تأسیس حکومت صفوی
۷۲	ب- کارکرد سیاسی بقعه پس از تأسیس حکومت صفوی
۷۷	۱- دوره شاه اسماعیل یکم (حکومت ۹۰۷-۹۳۰ ه.ق)
۸۱	۲- بقعه در دوره تهماسب یکم (حکومت ۹۳۰-۹۸۴ ه.ق)
	۳- دوره شاه اسماعیل دوم (حکومت ۹۸۴-۹۸۵ ه.ق/ ۱۵۷۸-۱۵۷۶ م) و سلطان محمد
۸۸	خداوند (حکومت ۹۸۵ ه.ق)

- ۹۰- بقعه در دوره شاه عباس یکم (۱۰۳۸-۱۰۹۶ق/ ۱۶۲۹-۱۵۸۸م).....
- ۹۶- بقعه در زمان جانشینان شاه عباس یکم.....
- ۹۶- زمان شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق).....
- ۹۷- شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ق).....
- ۱۰۰- ج- کارکردهای بقعه در مخالفت با حکومت صفوی.....
- ۱۰۱- ۱- ورود طایفه شیخاوند در دسته‌بندیهای سیاسی.....
- ۱۰۴- ۲- شورش شاهزادگان حاضر در بقعه.....
- ۱۰۶- ۳- نقش ای استفاده سیاسی از موقعیت بقعه توسط افراد غیر صفوی.....
- ۱۰۷- ۱- نقش سیاسی متولیان بقعه.....

فصل سوم:

- ۱۱۲- کارکرد اجتماعی بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی.....
- ۱۱۴- الف- نقش ترکمانان.....
- ۱۱۴- ۱- نگاهی به مهاجرت ایلان‌تپه به تبریز.....
- ۱۱۹- ۲- نگاهی بر تحولات جمعیتی هرمان‌آباد در سده‌های هجری.....
- ۱۲۵- ۳- زیارت، وقفیات و نذورات طوایف ترک قزاقان.....
- ۱۳۲- ۴- نقش طوایف قزلباش در اداره بقعه بعد از تأسیس حکومت صفوی.....
- ۱۳۴- ب) چگونگی اداره بقعه.....
- ۱۳۴- ۱- تولیت بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی.....
- ۱۳۸- وظائف متولی.....
- ۱۳۹- اسامی متولیان.....
- ۱۴۸- نقش سیاسی متولیان بقعه.....
- ۱۵۲- ۲- دیگر مناصب موجود برای اداره بقعه.....
- ۱۵۲- وزیر.....
- ۱۵۳- مستوفی.....
- ۱۵۳- مشرف.....
- ۱۵۴- ناظر سرکار فیض آثار و سرکار طعام شیخان.....
- ۱۵۴- سایر افراد.....
- ۱۵۵- ج- منابع مالی بقعه.....

۱- نذورات	۱۵۶
۲- موقوفات بقعه	۱۵۸
۳- فعالیت‌های اقتصادی بقعه	۱۸۱
۴- جایگاه زنان در طریقت صفوی و مسئله وقف	۱۸۳
(د) امور اجتماعی مربوط به بقعه شیخ صفی	۱۹۵
۱- مراسم و آیین زیارت	۱۹۵
۲- بست‌نشینی در بقعه شیخ صفی	۱۹۸
۳- مملکت، بقعه در امور قضایی	۲۰۱
۴- تعلیم و تربیت در بقعه	۲۰۳
۵- اعلام	۲۰۵
عمر محدودیت شهر خمر در اردبیل	۲۰۸

فصل چهارم:

کارکرد مذهبی بقعه نسیم صفی الدین اردبیلی	۲۱۱
کارکرد مذهبی بقعه شیخ صفی "دین‌الدینی"	۲۱۳
(الف) تأثیر تشیع بر معماری و تزئینات بقعه	۲۱۵
(ب) تأثیر تشیع بر آداب و مراسم مذهبی	۲۱۷
(ج) تعلیم و تربیت شیعی در بقعه	۲۱۹
(د) توجه به تشیع در برخی از وقفیات بقعه	۲۲۰
نتیجه‌گیری	۲۲۱
پیوست‌ها	۲۲۷
فهرست منابع و مآخذ	۲۴۵
نمایه‌ها	۲۷۱

یادداشت دبیر مجموعه

دوره صفویه در تاریخ ایرانی جایگاه مهمی دارد، زیرا در این دوره فرهنگ و هویت ایرانی توانست به تجدید حیات خود بپردازد. در این دوره نسبتاً طولانی، هویت ایرانی با اندیشه و تعالیم مکتب تشیع با نسبی معقول و مناسب درآمیخت و قوام یافت، سپس این هویت جدید در پهنه سرزمینی و تاریخی جغرافیای ایران گسترده شد. با این همه، گرچه رسمیت تشیع در ایران مدیون تلاش صفویان است اما پیوند تشیع و ایران به روزگار صدر اسلام بازمی‌گردد و از بدو ورود اسلام ایران دوستی اهل بیت (ع) از عناصر مهم فرهنگ و ادب ایرانی گردید.

رسمیت تشیع در ایران واقعه‌ای دفعی و بدون بستر نبود. بررسی این بستر فکری و فرهنگی در این مبدا اندک مقدور نیست با این حال یادآوری سفر تاریخی امام رضا علیه‌السلام و استقبال مردم نیشابور از امام، منم ضروری است. متون تاریخی پیش از تشکیل دوره صفویه در ایران نیز همچون «سنة تدوین» این موضوع را تأیید می‌کند که ایرانیان گمگشته خود را در امام شیعه و مکتب اهل بیت پیامبر یافته بودند و این افتخار نصیب آذربایجان گردید که در سال ۹۰۷ هجری در مسجد جامع شیراز خطبه به نام امامان شیعی خوانده شده و مذهب رسمی ایران اعلام گردد. پیش از صفویه هم حکومت‌های شیعی در ایران به قدرت رسیده بودند که مهم‌ترین آنها آل بویه و سریداران هستند. این موفق به رسمیت دادن به مذهب شیعه در ایران نشده بودند. از جمله امتیازاتی که بویه نسبت به سایر حکومت‌های شیعی مورد اشاره داشت پیشینه خاندانی قدرتمند و پر قدمت است. خاندان صفویه از شیخ صفی‌الدین تا زمان سربرآوردن شیخ جنید و شیخ حیدر در منطقه مهم و استراتژیک آذربایجان حضور فعال و گسترده داشته‌اند. فعالیت این خاندان در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به اردبیل مرکزی داده بود تا مریدان و ارادتمندان این خاندان از اقصای نقاط ایران و جهان اسلام رو بدان سوی آورند و کانون توجهات باشند.

گرچه تا کنون بررسی‌هایی در خصوص نقش خاندان شیخ صفی در تاریخ ایران صورت گرفته است لیکن توجه علمی شایسته‌ای به نقش و کارکرد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی صورت نگرفته است. برای رفع این کاستی خوشبختانه اثر علمی و تحقیقی ارزنده «بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوره صفویان (کارکرد سیاسی، اجتماعی و مذهبی)» به تحقیق و تألیف سرکار خانم مریم لطفی به انجام رسیده، که اینک در اختیار محققان و علاقمندان پژوهش‌های تاریخی قرار می‌گیرد. این تحقیق علمی در چهار فصل به بررسی موضوع کارکردهای بقعه شیخ

صفی براساس منابع معتبر پرداخته است. محقق ارجمند این اثر تکیه ویژه‌ای به اسناد و مدارک دست اول تاریخی برجای مانده از دوران صفویه از جمله کتاب خطی مهم «صریح‌الملک»^۱ داشته است. امید آنکه این متن معتبر تاریخی «صریح‌الملک» به شیوه علمی تصحیح و منتشر گردد.

«مؤسسه تاریخ فرهنگ دیارکهن» براساس اهداف و برنامه‌های علمی خود انتشار این اثر علمی ارزشمند را در اولویت برنامه‌های خود قرار داد. این مؤسسه آمادگی دارد آثار علمی از این دست را که گوشه‌ای دیگر از فرهنگ و هویت اصیل ایرانی آذربایجان را مورد بررسی قرار می‌دهد، مورد حمایت قرار دهد. زحمات محقق محترم سرکار خانم لطفی و مساعدت و همکاری همسر جناب آقای دکتر عباس‌عبدی عضو هیئت علمی محترم دانشگاه خوارزمی و همچنین جناب آقای نادرخیزی دولت‌آباد که ویراستاری این متن و آقای امیرنیکبخت جلد کتاب را طراحی کرده و قبول زحمات آقای مهدی داودی و همراهی دوست گرامی آقای محمد مهدی شعبانی شایسته قدردانی و تقدیر است.

رحیم نیکبخت

عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز

^۱ با همکاری معاونت فرهنگی سازمان اوقاف و امور خیریه استان اردبیل کتاب «صریح‌الملک وقف نامه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی» توسط انتشارات معاونت فرهنگی سازمان اوقاف و امور خیریه با تصحیح و اضافات: محمود محمد هدایتی در ۴۰۴ صفحه انتشار یافته است.

پیش گفتار

سالها پیش هنگامی که می‌خواستم موضوع پایان نامه کارشناسی ارشدم را انتخاب کنم کمتر به این احتمال می‌اندیشیدم که روزی بتوانم حاصل این تلاش را بصورت کتاب خدمت دوستداران تاریخ و فرهنگ وطن عزیزم ایران بویژه آذربایجان ارائه کنم، اکنون که این امر به خواست ایزد دانا و به کوشش دوستان محترم میسر گردیده، سپاسگزار خدایی هستم که همواره در کنارم بوده و هست و نیز قدردان انسانهای شریفی‌ام که یاریم کردند تا این کتاب به سرانجام برسد. بنابراین اساتید گرانقدرم سرکار خانم دکتر نزهت احمدی و جناب آقای دکتر مهدی فردوسی منفرد، همسر بزرگوارم آقای دکتر عطاالله عبدی و نیز جناب آقای رحیم نیکبخت را سپاس گفته و از پروردگار بزرگ برای ایشان تندرستی و بهروزی خواهانم. همچنین از پیشگاه اساتید محترم حوزه تاریخ و فرهنگ کشورم بخاطر کاستی‌های این نوشتار صمیمانه پوزش می‌خواهم.

اثر حاضر گوشه‌ای از زوایای پنهان شهر اردبیل بویژه بقعه شیخ صفی و نقش آفرینی آن در تاریخ سرزمین کهن ایران را مورد بررسی و انعکاش قرار داده است. تلاش اینجانب بر آن بوده که با تکیه بر منابع دست اول مطالبی را فراهم آورم که خواننده بتواند بر مبنای آن نمایی از کارکردهای بقعه شیخ صفی در روزگاران گذشته بدست آورد. امری که به نظر می‌رسد تا حدی جای آن برای علاقه مندان به تاریخ صفویه و اردبیل خالی نمانده است. این اثر بر آن است کمکی باشد برای علاقه مندان و حتی گردشگران بقعه شیخ صفی که بتواند با جزئیات بیشتری از تاریخ بقعه آشنا شوند.

لازم است یادآوری کنم دربخشی از این پژوهش از نسخه خطی صریح بکتاب استفاده شده و چون در نام صحیح مکانها اطمینانی نبوده با علامت سوال مشخص گردیده که امید است در بررسی‌های آینده با راهنمایی اساتید و خوانندگان محترم تصحیح گردد.

مقدمه

جایگاه ویژه صفویان در تاریخ ایران ایجاب می‌کند تا پژوهش‌های بسیاری درباره این دوره صورت بگیرد. یکی از نکات برجسته و قابل تأمل مربوط به این دوره، چگونگی موفقیت صفویان در ایجاد حکومتی قدرتمند، در آن دوران بحرانی می‌باشد. از آنجا که طریقت صفوی در اردبیل پایه‌گذاری گردیده و نشو و نما یافت، پس بی‌ارتباط نخواهد بود تا عوامل اولیه موفقیت صفویان را در این شهر جستجو کنیم. شهری که به عنوان پایتخت معنوی صفویان مطرح بوده و سالیان بسیاری کسبه آمال مریدان و دوستداران طریقت صفویه به شمار می‌آمد. آنچه اردبیل را به عنوان کانونی معنوی برای صفویان مطرح می‌ساخت خانقاه شیخ صفی‌الدین بود که در آغاز با کارکرد ارشادی و تربیتی کانون طریقت صفوی محسوب می‌گردید. اما این مکان با همین کارکرد معمولی به سیات خود ادامه نداد، بلکه در طول سالیان بعد به تدریج به کارکردهای آن افزوده شده، یا تغییراتی در آنها پیدا گردید. علت این امر در کنار توجه خود صفویان، ناشی از تحولات مختلف جامعه بود که علاوه بر تأثیرگذاری بر کارکردهای بقعه، خود از آن متأثر می‌گردیدند. بررسی حاضر در نظر دارد، از بخش‌های کارکردهای بقعه را که متأثر از تحولات مختلف سیاسی، اجتماعی و مذهبی جامعه است، مورد بحث قرار دهد. بنابراین پس از فصل اول و دوم که به مبانی و زمینه‌های تحقیق پرداخته در فصل سوم کارکرد سیاسی خانقاه شیخ صفی بعد از تأسیس حکومت صفوی و برخی وقایع پس از آن بررسی شده است. هدف از این بحثها پاسخگویی به این پرسش است که تأسیس حکومت صفوی به عنوان یک تحول سیاسی چه تأثیری در کارکرد سیاسی بقعه ایجاد کرد. در فصل چهارم، بحث شده تا تأثیر تحولات اجتماعی این دوران در قالب تحول جمعیتی طوایف ترک قزلباش بر مذهب و مذهب‌های اجتماعی بقعه به بحث گذاشته شود. البته در کنار آن برخی کارکردهای اجتماعی دیگر، مانند بست‌نشینی، تعلیم و تربیت، آیین‌ها، چگونگی زیارت، موقوفات و مسائلی از این قبیل مورد توجه قرار گرفته است. فصل آخر نیز به تأثیراتی که مذهب رسمی تشیع بر جنبه‌های مختلف مانند معماری، تزئینات کتیبه‌ای و غیرکتیبه‌ای بقعه یا مراسم مذهبی آن داشته و نیز کارکردهای آن، پرداخته است.

در ادامه باید خاطر نشان گردد که کارکردهای مختلف بقعه با هم مربوط بوده و نمی توان آنها را به طور مستقل از هم در نظر گرفت. به عنوان مثال کارکرد سیاسی بقعه از کانال کارکردهای اجتماعی و مذهبی بقعه تحقق می یافته و یا کارکردهای اجتماعی یا مذهبی، خود از اندیشه های سیاسی متأثر بوده اند.

لازم به توضیح است که در این بررسی بقعه نه به عنوان یک بنای صرف بلکه با متعلقات و منتسبین آن و به عنوان مرکز اشاعه طریقت صفوی در نظر گرفته شده است. منظور از منتسب به بقعه تمام افرادی است که نسبتی با بقعه داشته اند؛ مانند طایفه شیخاوند و متولیان بقعه (حتی آنهایی که با صفویان ارتباط خویشاوندی نداشتند) و نیز خود خاندان سلطنتی.

الف - مبانی تعریف

صفویان به صورت یک مذهب، فعالیت خود را آغاز کردند و به عنوان یک نهضت به پیروزیهای مهمی دست یافتند. مؤسس این طریقت، شیخ صفی الدین بود که کار خود را از اردبیل آغاز کرد و خانقاهش محل تربیت مریدان صفویه شد. پس از مرگ وی کارکرد ارشادی و تربیتی خانقاه، توسط صدرالدین ادامه یافت و این در حالی بود که با تدفین شیخ صفی در داخل خانقاه، این محل به بقعه و در نتیجه زیارتگاه مریدان و دودنداران صفویه نیز تبدیل شد، به ویژه اینکه صدرالدین با افزودن بناهایی این کارایی را هرچه بیشتر تقویت کرد. بدین ترتیب در طول سالیانی که شیوخ صفوی یکی پس از دیگری بر مسند ارشاد تکیه می کردند، نقش تربیتی و ارتباط مرشد و مریدی باعث جذب افراد به این مکان بود و هم توجه و احترام مول مردم نسبت به مدفن بزرگان دینی و صوفی، آنها را به سوی بقعه شیخ صفی، به عنوان زیارتگاه می کشاند. با خروج جنید و حیدر از اردبیل، مرکز طریقت صفوی برای مدت محدودی به آناتولی منتقل گردید، با این حال توجه به بقعه همچنان ادامه یافت. این در حالی بود که این دو شیخ صفوی مریدان بسیاری در آناتولی پیدا کرده بودند.

بدین ترتیب در کنار فعالیت طریقت صفوی، به تدریج در کارکردهای بقعه نیز تغییراتی به وجود آمد یا به کارکردهای آن افزوده شد. این کارکردهای جدید علاوه بر اینکه خود در تحولات

جامعه دوره صفوی تأثیرگذار بودند به نوبه خود از تحولات مختلف جامعه نیز متأثر می‌شدند. به بیان دیگر، در پی تحولات مختلف سیاسی، اجتماعی و مذهبی این دوره نظیر تأسیس حکومت صفوی، مهاجرت اقوام ترک آناتولی به داخل ایران و رسمیت یافتن تشیع و... در کارکردهای بقعه شیخ صفی تغییراتی به وجود آمد، لذا برخی حذف یا دست کم، کمرنگ شدند، در حالی که برخی دیگر پررنگ گردیده و یا حتی کارکردهای جدید یافتند.

پژوهش حاضر به بررسی تأثیر تحولات مختلف جامعه بر کارکردهای بقعه می‌پردازد و سعی می‌کند تا این کارکردها را در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و مذهبی در عصر صفویان مورد بحث و بررسی قرار دهد. دامنه تحقیق از زمان تأسیس حکومت صفوی به دست شاه اسماعیل یکم تا زمان سقوط اصفهان به دست افغانها در نظر گرفته شده است، البته برای تبیین بهتر موضوع بررسی احتمالی کارکردهای بقعه قبل از تأسیس حکومت نیز لازم به نظر می‌رسد.

به نظر می‌رسد کارکرد سیاسی بقعه با تأسیس حکومت صفوی در مسیر تقویت پایگاه دودمان صفوی در جامعه به کار گرفته شده است، بنابراین در بخش سیاسی سعی می‌شود تا در ابتدا روندی کلی از چگونگی تبدیل بقعه شیخ صفی، از خانقاهی با کارکردهای ارشادی و تربیتی به صورت مکانی دارای توانمندیهای نظامی - که طبیعتاً تحت تأثیر تغییر رویکرد طریقت صفوی بوده - ارائه شود. در ادامه، کارکرد سیاسی بقعه با موضوعاتی مانند، میزان توجه پادشاهان صفوی به بقعه، کارکرد تبلیغاتی بقعه برای حکومت به عبارت دیگر نقش تقدسی آن، نقش بقعه در ترویج مذهب رسمی به عنوان یکی از پایه‌های سیاسی حکومت... مورد بررسی قرار می‌گیرد. با طرح این مسائل می‌توان به نتیجه‌ای کلی مبنی بر تغییر کارکرد سیاسی بقعه پس از تأسیس حکومت صفوی دست یافت.

در زمینه اجتماعی سعی می‌شود تا علاوه بر بررسی کارکردهای اجتماعی بقعه مانند بست‌نشینی، مراسم زیارت، نذورات و وقفیات و چگونگی مصارف آنها، تأثیر تحولات جمعیتی این دوره که بیشتر در قالب مهاجرت طوایف مختلف قزلباش تحقق یافت، بر روی کارکردهای بقعه مورد بحث قرار گیرد. این محور با توجه به این دلیل مهم به نظر می‌رسد که طوایف

قزلباش همان گونه که در قدرت گیری سیاسی دودمان صفوی نقش داشتند در زمینه های اجتماعی هم، جامعه دوره صفوی را متأثر نمودند. آنها با ویژگی ها و نیز امتیازات خاص خود توانستند در کارکردهای بقعه تأثیر گذار باشند.

در زمینه مذهبی نیز اهتمام بقعه در ترویج تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور به بحث گذاشته می شود.

بنابراین در این بررسی سعی شده است به این سؤال کلی پاسخ داده شود که هر یک از تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی دوره صفوی چه تأثیری در بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و کارکردهای آن بر جای گذاشته اند.

بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی واقع در اردبیل مرقد مؤسس طریقت صفوی و برخی دیگر از صفویان از شیوخ و شاهان این مکان به امروزه با عنوان بقعه مشهور می باشد، در منابع دوره صفوی اغلب با نامهای زاویه، سحیره، مدرسه صفویه، آستانه صفیه، خانقاه و عناوینی از این قبیل آمده است. در این تحقیق بقعه به عرفاً به عنوان یک بنا، بلکه به عنوان مکانی با کارکردهای ویژه برای طریقت صفوی در نظر گرفته شده است. بنابراین با اینکه نمی توان بقعه را به عنوان نهاد یا سازمانی مستقل از طریقت صفوی حساب آورد اما باید توجه داشت که این محل سالیان طولانی کانون طریقت مذکور و مرکز اشاعه و تبلیغ آن بوده، با تدفین شیوخ صفوی در آن بیش از پیش به عنوان پایتخت معنوی صفویان مطرح شده است. به بیان دیگر در این تعریف بقعه به عنوان یک پایگاه فرماندهی مطرح می گردد که نمی توان، بدون در نظر گرفتن اشخاص مربوط به آن و حتی اندیشه هایشان، هویتی مستقل برای آن قائل شد.

با توجه به اهمیت دوره صفوی در تاریخ ایران و با توجه به اینکه تأثیرات آن تا ایران امروز بر جای مانده، ضروری به نظر می رسد، زوایای مختلف این دوره با دقت بیشتری بررسی و شناخته شود. در این میان بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی به عنوان کانون اشاعه طریقت صفوی سهم شایسته خود را در پژوهشهای تاریخی به دست نیاورده و اغلب در حد معرفی بنا و تاریخچه معماری باقی مانده و یا به مسئله تأثیرات آن در جذب پیروان طریقت صفوی قبل از تشکیل

حکومت صفوی پرداخته شده است. در این میان کارکردهای آن بعد از شکل گیری حکومت صفویه کمتر مورد توجه بوده است. حال آنکه با توجه به مواردی از قبیل اختصاص موقوفات گسترده به بقعه شیخ صفی، زیارت‌های مردم و پادشاهان از بقعه، نذورات جمع شده و... می‌توان استنباط کرد که بقعه شیخ صفی در تمام این مدت نقش خود را به عنوان پایگاه صفویان حفظ کرده و تنها تغییراتی در نوع کارکردهای آن ایجاد شده است. این پژوهش در نظر دارد تا قسمتی از زوایای مبهم این بخش از کارکردهای بقعه را به ویژه در دوره حکومت صفویان روشن گرداند.

نام بقعه شیخ صفی الدین در چند دسته از پژوهشها دیده می‌شود، بخشی از این منابع، کتابها یا پایان نامه‌های مستدک به موضوعاتی مختلف در مورد دوره صفویان پرداخته‌اند و در لایه لای موضوع اصلی خود، صورتاً به بقعه شیخ صفی هم اشاره‌ای بسیار جزئی دارند، مانند «تشکیل دولت صفوی» راجری، نوشته والتر هینتس که در آن اشاره‌ای کوتاه به بقعه به عنوان مرکز طریقت صفوی راجز از طریق با شده است. یا «ایران عصر صفوی» راجر سیوری که هنگام صحبت از شیوخ صفوی، با ضرورت اشاره‌ای جزئی به بقعه نیز دارد.

بخش دیگر آثار مربوط به شهر اردبیل است که موضوع کلی شان شناخت شهر اردبیل و آثار و بناهای آن می‌باشد و در این میان به بقعه شیخ صفی هم به عنوان یک اثر تاریخی و گردشگری پرداخته‌اند. البته این آثار حاوی مطالب بیشتری نسبت به دسته اول می‌باشند. با این وجود اغلب اینها نیز در حد معرفی بنا و تاریخچه معماری باقی مانده‌اند. از این موارد می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

«اردبیل در گذرگاه تاریخ» تألیف بابا صفری که مطالبش در مورد بقعه شیخ صفی حدود نود و سه صفحه بوده که در آن بقعه را معرفی کرده، برخی نوشته‌های اروپائیان در مورد بقعه و برخی بیانات بقعه را آورده و در ادامه به تشریح وضع موجود بقعه از نظر بنا و متعلقات و موقوفات پرداخته است. نمونه دیگر، کتاب «نگاهی به آثار و ابنیه تاریخی اردبیل» تألیف بیوک جامعی بوده که در پنجاه صفحه در مورد منشأ خاندان شیخ صفوی، شرح حال شیوخ،

وضعیت موجود بنای شیخ صفی، متن فرمان شاه طهماسب و برخی وقفیات آستانه بقعه بر اساس «صریح الملک» صحبت کرده است.

«اردبیل در عصر صفوی» تألیف رئوف موسوی کتابی کم حجم در مورد اوضاع اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و اقتصادی اردبیل در دوره صفوی است. زبان، مذهب، آداب و رسوم و تجارت به صورت خلاصه از موارد مورد بررسی می باشد. دانشمندان و نویسندگان و... معرفی شده، در ادامه از بهای تاریخی دوره صفوی هم یاد می کند که در میان آنها از بقعه شیخ صفی هم در حد معرفی صحبت کرده است. «نظری به تاریخ آذربایجان» نوشته دکتر محمد جواد مشکور که در آن به آن بهای، متنوع با محوریت آذربایجان از جغرافیا گرفته تا زبان و کتابشناسی به بحث گذاشت است. وی در قسمت مربوط به ابنیه و اماکن تاریخی آذربایجان بخشی را نیز به بقعه شیخ صفی اختصاص داده است، که در آن به معرفی بنا و تاریخچه و ویژگیهای آن پرداخته است. همچنین طومار مربوط به سیاهه کتب و وسایل متعلق به بقعه که در سال ۱۱۷۲ ه.ق توسط محمد قاسم بیگ مامولی تنظیم شده و داراییهای بقعه را قبل از غارت شدنشان به وسیله روسها نشان می دهد، به کارگرفته شده است. این طومار تحت عنوان «گنجینه شیخ صفی» در تبریز در سال ۱۳۰۸ ه.ش، چاپ رسیده است.

دسته سوم آثار هستند که بقعه شیخ صفی را از جنبه معماری یا هنری بررسی کرده اند، مانند پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر «تزیینات قفسه های شیخ صفی و سنگ نبشته های آن» از ملکه گلمغانی زاده اصل در دانشگاه تربیت مدرس. وی در ابتدا زمینه های تاریخی، فرهنگی و مذهبی دوره صفویه را مورد بررسی قرار داده و سپس به تزیینات کتیبه ای بقعه و در آخر نیز به تزیینات دیگر و سنگ نبشته های بقعه پرداخته است. از نتایجی که به دست می آورد این است که در دوره صفوی هنر و فرهنگ توسعه یافت، اوج این توسعه در زمینه هنر و معماری مذهبی نمود پیدا کرد، زیرا در پی رسمیت یافتن مذهب تشیع در دوران حکومت صفوی، توجه شیعیان به اماکن مقدس ایران افزایش یافت و در نتیجه در این دوره بارگاههای بسیار عظیم و با شکوه برای رجال مذهبی ساخته شد.

ام.ای.ویور در کتاب «مسائل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران» به بررسی پنج بنا از جمله بقعه شیخ صفی در اردبیل پرداخته است. در قسمت اعظم این کتاب که به بقعه شیخ صفی مربوط می‌شود، نویسنده ضمن بحث در مورد معماری بقعه، به خطرات و صدماتی که قسمتهای مختلف بنا را تهدید می‌کند اشاره کرده و در ادامه به ارائه راهکارهایی جهت حفظ و حراست آن، و جلوگیری از خرابی بیشتر پرداخته است.

مقاله «مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی» نوشته مجتبی رضازاده اردبیلی نیز یکی دیگر از این نوع کاره می‌باشد که بخشهای مختلف بقعه شیخ صفی مانند حرم خانه، دارالحفاظ، چله خانه، مقبره شاه اسماعیل، گنبد الله الله، چینی خانه و غیره را از منظر معماری و تاریخیچه بنا مورد بحث و بررسی قرار داده است. مقاله «بقعه شیخ صفی» نوشته اسماعیل دیباج نیز به معماری و تزئینات و خزانه بعد و حوض و تاراج آن توسط روسها و... پرداخته است.

شاید بتوان گفت نزدیک ترین آثار به موضوع این پژوهش، مطالعاتی است که برخی از موضوعات مورد بررسی در این پایان نامه به صورتی خلاصه یا در زوایایی دیگر مورد بحث قرار داده است. از جمله اینها می‌توان به مقاله کتاب عنوان «فعالیت‌های اقتصادی زنان صفوی در زیارت گاه شهر اردبیل» نوشته فریبا زرین باف شهر اشاره کرد. این نوع آثار که اغلب به صورت مقاله ارائه گردیده جنبه‌های مختلف از فعالیت‌های اجتماعی را که به بقعه نیز مربوط می‌شود، مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مقاله بررسی شده تا با استفاده از صریح الملک جایگاه زنان در معاملات اقتصادی این دوره را مشخص کرده و موقعیت آنها را به عنوان بخشی از جامعه تا حد ممکن نشان دهد. زنان یکی از گروههایی بودند که در انتقال املاک به بقعه نقش برجسته‌ای داشتند این انتقال به صورت وقف و یا از راه فروش بوده است. از نتایج به دست آمده در این پژوهش می‌توان به این موارد اشاره کرد، زنان در بیش از ۲۰ درصد از فعالیت‌های اوقاف و مستغلات بقعه شیخ صفی در سده‌های ۱۶ و ۱۷ میلادی شرکت داشته‌اند.^۱ املاکی که زنان برای بقعه وقف می‌کردند نقش مهم سیاسی و اقتصادی زن را در جامعه این

۱. فریبا زرین باف شهر، «فعالیت‌های اقتصادی زنان در زیارت گاه شهر اردبیل»، فصل نامه علمی - تخصصی

نامه تاریخ پژوهان، سال یکم، شماره سوم، پائیز ۱۳۸۴، ص ۸۶

دوره نشان می‌دهد. مشارکت آنها در داد و ستد املاک باعث امتیازاتی در عرف برای آنها می‌شد. آنها در صدد بودند تا از طریق تبدیل داراییهای شخصی خود به پول نقد برتری مالی و اقتصادی به دست آورند.^۱ به طور کلی اهمیت سیاسی طبقه جدید شیعی و خانواده‌های قزلباش کمک کرد تا زن در اردبیل و تبریز به عنوان دو مرکز مهم شهری، در این دروه نقش مهمی به دست آورند.

مقاله دیگر «موقوفات بقعه شیخ صفی» که توسط داریوش به آذین تألیف یافته و در آن به بررسی تسکيلات اوقاف و نذورات و تولیت بقعه به صورت خلاصه پرداخته شده است. با وجود اینکه مجموعه صریح الملک را معرفی کرده اما تقریباً از آن استفاده‌ای به عمل نیاورده است. در مورد تولیت برای اعتقاد است که این منصب در خاندان شیخ زاهد موروثی بود.^۲ در حالی که در منابع دوره صفوی و حتی در مجموعه صریح الملک نمونه‌های متعددی از اسامی متولیان که به طوایفی دیگر مانند تکلو،^۳ بلو،^۴ تندر و... متعلق بودند، اشاره گردیده است.

مقاله «تاراج یا امانت (سرگذشت دینار کتابخانه شیخ صفی)» نوشته جمشید کیانفر به معرفی کتابهای موجود در کتابخانه بقعه شیخ صفی به غارت رفتن آنها پرداخته است. «گنجینه تاراج شده بقعه شیخ صفی» مقاله‌ای است که در آن دکتر یوسف معماری در مورد بنای بقعه شیخ صفی، موزه، کتابخانه، چگونگی تاراج آن، ضبط اموال، اشیاء به غارت رفته و دیگر مسائل از این قبیل به صورت خلاصه به بحث و بررسی پرداخته است. «پیرامون گنجینه تاراج شده بقعه شیخ صفی» نیز از همین نوع مقاله‌هاست که توسط پژوهشگران بیدار نوشته شده است.

۱. همان، ص ۱۰۰.

۲. داریوش به آذین، *موقوفات بقعه شیخ صفی*، مجموعه مقالات همایش صفویه در گستره تاریخ ایران زمین، به اهتمام دکتر مقصود علی صادقی، دانشگاه تبریز، مهرماه ۱۳۸۳، ص ۸۰.